

Київський університет імені Бориса Грінченка



*Київські*  
історичні студії  
*Київ* Historical Studies

*Науковий журнал*

**№ 2, 2016**

УДК 94(477-25)  
ББК 63/3(4Укр-2Київ)  
К38

**Засновник:**

Київський університет імені Бориса Грінченка

Засновано у 2015 році. Виходить двічі на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації  
Серія КВ № 21908-11808Р від 23.02.2016 р., видане Міністерством юстиції України

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка  
(протокол № 10 від 27.10.2016 р.)

**Головний редактор:**

*Віталій Щербак*, доктор історичних наук

**Редакційна колегія:**

*Віталій Михайловський*, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);

*Оксана Салата*, доктор історичних наук (*заступник головного редактора*);

*Василь Марочко*, доктор історичних наук;

*Валентин Голубев*, доктор історичних наук (Республіка Білорусь);

*Мирослав Нагельський*, доктор габілітований (Республіка Польща);

*Януш Смолуха*, доктор габілітований (Республіка Польща);

*Ігор Срібняк*, доктор історичних наук;

*Ігор Тарнавський*, доктор історичних наук;

*Сергій Троян*, доктор історичних наук;

*Олександр Бонь*, кандидат історичних наук;

*Марина Будзар*, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*);

*Олег Іванюк*, кандидат історичних наук;

*Євген Ковальов*, кандидат історичних наук;

*Сергій Савін*, кандидат історичних наук.

**Київські історичні студії** : наук. журнал / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; редкол.: Щербак В.,  
К38 Михайловський В., Салата О., Марочко В., [та ін.] — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. —  
№ 2. — 188 с.

ISSN 2524-2749

ISSN 2524-2749

УДК 94(477-25)  
ББК 63/3(4Укр-2Київ)

© Автори публікацій, 2016

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016

Олег Іванюк

## КРИТИКА СИСТЕМИ ОБЛІКУ НАСЕЛЕННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДОСЛІДНИКАМИ ХІХ СТ.

*У статті розглядається система обліку населення, яка функціонувала у Російській імперії упродовж ХІХ ст. Її основними складовими були ревізії, поточний облік населення, метрики, промислова статистика, губернаторські звіти. Автором здійснюється аналіз поглядів щодо цієї проблеми дослідників ХІХ ст.: А.Б. Бушена, П.І. Кеппена, В. Пландовського та ін. Основна увага приділяється недолікам системи обліку населення.*

**Ключові слова:** ревізія, система обліку населення, статистичний комітет, чисельність населення, статистика, метрика, поточний облік населення.

Російська імперія упродовж ХІХ ст. не мала єдиної чітко організованої, ґрунтовної системи обліку населення. Відповідно до державних, адміністративних, політичних й економічних потреб виникали, побутували і поєднувалися різні форми обліку, запроваджені ще у ХVІІІ ст: ревізії, поточний поліційний облік, пробні локальні одноденні переписи, тощо. Збір статистичної інформації забезпечували державні установи, які входили до складу різних імперських відомств, в тому числі й спеціальні, утворені у ХІХ ст., Центральний статистичний комітет, Статистична рада, губернські статистичні комітети тощо. Вони мали на меті поточний збір статистичних відомостей, проведення вузько спрямованих і широкомасштабних наукових досліджень, розробку програми обліку населення.

**Мета статті** — дослідити систему обліку населення Російської імперії через призму її оцінки провідними статистиками ХІХ ст. Відповідно до мети сформульовано такі дослідницькі завдання: визначити складові імперської системи обліку населення; висвітлити ставлення дослідників імперської доби до існуючих форм обліку; проаналізувати недоліки функціонування структурних елементів статистичної системи.

Система обліку населення привертала увагу багатьох статистиків, істориків, етнографів ХІХ ст. Цікавість базувалася на нагальних потребах, які постали перед державою внаслідок початку модернізаційних процесів і розгортання ліберальних реформ. Старі форми обліку не відповідали ані світовому досвіду, ані економічним, політичним і управлінським запитам.

Провідними дослідниками цієї системи у ХІХ ст. були: статистик, дійсний статський радник А. Бушен, статистик, етнограф, академік, один із засновників Російського географічного товариства П.І. Кеппен, В. Пландовський та ін. Автори підійшли до її аналізу з критичних позицій.

Порівнюючи стан розвитку статистики у Європі й Росії, А. Бушен приходив до висновку, що існуюча у імперії система обліку населення поступається системам, які функціонують у Швеції, Бельгії, Британії. Дослідник визначив три складові статистичної системи: переписи, поточні списки населення, метрики. Але все це, стверджував він, знаходиться у зародковому хаотичному стані<sup>1</sup>. Під переписом, відомий статистик розуміє ревізії — одну із традиційних форм обліку населення, яка існувала у Російській імперії ще з ХVІІІ ст.

Так само негативно оцінював стан статистики український дослідник, чиновник канцелярії київського губернатора Д.П. Журавський. Він стверджував, що система обліку населення у першій половині ХІХ ст. знаходиться у зародковому стані, європейські країни значно випереджають Росію у методах збирання основних статистичних даних<sup>2</sup>. У процесі обліку населення й використанні відомостей не існує жодної системи, єдності й логічного зв'язку. Джерела статистичної інформації переважно є недостовірними<sup>3</sup>.

Найбільшу критику дослідників ХІХ ст. викликав ревізійний облік. Виникнення ревізійного обліку було пов'язане з розпочатою у 1718 р. податковою реформою, коли подвірне оподаткування було замінено подушним<sup>4</sup>. Ревізії мали

<sup>1</sup> Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России \ А.Б. Бушен. — СПб., 1864. — С. 59.

<sup>2</sup> Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений \ Д.П. Журавський. — К., 1846. — С. 93.

<sup>3</sup> Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений \ Д.П. Журавський. — К., 1846. — С. 1.

<sup>4</sup> Именной указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании Земских Коммисаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания

фіскальний характер і подавали відомості про загальну чисельність населення, його становий склад, дозволяли визначати кількість міських та сільських жителів. Саме ця форма обліку викликала найбільше критичних зауважень у науковців і дослідників XIX ст.

Недоліки системи ревізій А. Бушен визначає за такими напрямками: брак фінансування і дорожнеча статистичної операції, складність програми і застосованого інструментарію, тривалість проведення, незадовільність перевірки даних<sup>5</sup>. Він вважає, що фіскальний характер не дає можливості встановити чисельний склад населення імперії, а також зібрати відомості про окремі стани. Адже, відповідно до програми ревізій, обліку не підлягали: дворяни «потомственные и личные», особи, які, за визначенням уряду, знаходилися на державній службі, домашні й приходські вчителі, особи, які звільнялися від оподаткування, військові, уральські, донські, чорноморські козаки, особи, які входили до нерегулярних військових підрозділів, почесні громадяни, священники протестантських конфесій, служителі магометанського культу у Таврійській й західних губерніях, особи, які належали до театральних й поштового відомств, особи, які мали науковий ступінь й певні інші категорії.

Тривалість ревізії і незадовільність отриманих результатів, на думку А. Бушена, були пов'язані із залученням до її проведення майже усіх державних відомств, що призводило до плутанини й неузгодженості дій, а також масштабного бюрократичного листування, яке уповільнювало обробку матеріалів, зазвичай, доручалася установам, які не мали необхідного досвіду і були далекими від розуміння основних принципів обліку населення. Загалом, за підрахунками вченого, існувало близько 180–190 тис. «сказкоподателей». Неточність зібраних результатів залежала також від часу проведення статистичної операції. Оскільки ревізія тривала як мінімум упродовж року, у фінальних результатах опинялися «мертві душі», тобто ті люди, які на момент її завершення вже померли.

Значна увага ревізійному обліку була приділена П.І. Кеппеном. Дослідник відзначив відсутність одноманітності у методах збирання відомостей про народонаселення у різних регіонах імперії. Під час аналізу матеріалів дев'ятої ревізії він визначив, що дворові люди часто фіксувалися разом з селянами, люди поштового відомства

войска, и сет Земских Коммисаров в собираемых ими деньгах и припасах» / ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. V. (1723–1727). — № 3245 от 26 ноября 1718 г. — СПб., 1830. — С. 597.

<sup>5</sup> Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России / А.Б. Бушен. — СПб. : типография В. Безобразова и комп., 1864 г. — С. 61.

з людьми театральними тощо. Поза методикою ревізійного обліку залишалися цілі стани. До програми ревізій не входили особи, які належали до 16 громадянських і духовних і 8 військових категорій<sup>6</sup>.

Так само, як і А. Бушен, дослідник відзначав, що ревізії носять виключно фіскальний характер, а державу цікавлять не стільки склад населення і соціальні характеристики, скільки особи, які підлягають оподаткуванню. Під час ревізійного обліку увага приділяється в основному чоловікам, відомості про жінок, на думку П.І. Кеппена, є менш об'єктивними<sup>7</sup>. Він критикував також причетних до розробки методики проведення ревізій статистиків за думку, що під час обліку населення неможливо збирати відомості про чисельність окремих народів імперії<sup>8</sup>.

П.І. Кеппен зазначав, що довіряти зібраним цифровим результатам не можна і про об'єктивність статистики взагалі не йдеться<sup>9</sup>. Там само дослідник стверджував, що матеріалами ревізійного обліку можна користуватися лише за крайньої необхідності і за відсутності більш об'єктивних даних. Недоліки ревізійного обліку, на думку П.І. Кеппена, пов'язані не стільки з непрофесійністю і відсутністю кваліфікованих кадрів, скільки з відсутністю чітких інструкцій щодо методики проведення ревізії<sup>10</sup>.

Спираючись на дослідження, проведені А. Бушеном і П. Кеппеном, а також на власний аналіз матеріалів ревізій, до вкрай негативних оцінок вдається статистик В. Пландовський. Згадуючи шосту ревізію, він фіксує значну невідповідність статистичних відомостей реаліям. Причинами незадовільності результатів він вважає її незавершеність, у зв'язку з франко-російською війною 1812 р., а також значну кількість приписок і ухилання від обліку внаслідок фіскального характеру статистичної операції<sup>11</sup>. Так само негативну оцінку В. Пландовський дає й іншим, більш пізнім ревізіям, вказуючи на хибність результатів у зв'язку з неналежною підготовкою виконавців статистичних операцій<sup>12</sup>. Так, перевірка отриманих відомостей відбувалася упродовж 12 місяців після їх надання до Казенної Палати. Чиновники губерньського рівня, які з'ясовували достовірність, зазвичай не розуміли місцевих особливостей і супроводжували свою діяльність хабарництвом.

<sup>6</sup> Бушен А.Б. Указ. соч. — С. 4.

<sup>7</sup> Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. — СПб., 1857. — С. 4.

<sup>8</sup> Там само. — С. 11.

<sup>9</sup> Там само. — С. 3.

<sup>10</sup> Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. — СПб., 1857. — С. 9.

<sup>11</sup> Пландовский В. Народная перепись / В. Пландовский. — СПб., 1898. — С. 250.

<sup>12</sup> Там само. — С. 253.

Ще одним недоліком ревізійного обліку у XIX ст. дослідник вважає створення нижчих місцевих управлінь і таким чином доручення до справи значної кількості дрібних чиновників, які були далекі від розуміння методів й інструментарію статистики<sup>13</sup>. Загалом В. Пландовський приходить до висновків, що десять ревізій, які відбулися в Російській імперії, мають спільні причини неуспіху. Такими причинами він називає: фінансовий характер, заплутаність і складність програми, незадовільний стан перевірки результатів, тривалість, великі часові проміжки між ревізіями.

У другій половині XIX ст., зважаючи на критику в наукових колах і застарілість такої форми обліку, статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ визнав неефективність існуючої статистичної системи, аргументуючи на тому, що мається величезна невідповідність між даними ревізій і відомостями, які подавалися у щорічних статистичних звітах губернаторів.

Складовими системи поточного обліку населення Російської імперії були метрики й адміністративно-поліцейний облік. Характеризуючи запроваджений ще 1722 р. метричний облік, А. Бушен зазначав, що на середину XIX ст. це була найбільш недосконала, неточна й незадовільна система. Дослідник вказував на істотні недоліки метрик, як то: неможливість простежити рух населення, ефективність лише для обрахунків православного населення. А. Бушен вважав, що поза метричним обліком залишалося більш ніж 7 млн. жителів імперії<sup>14</sup>. Це пояснювалося кількома причинами. Метрики велися по церковних парафіях, межі яких не співпадали з державним адміністративним поділом. Змішані шлюби, наприклад православних і католиків, мали подвійну реєстрацію у православній і католицькій конфесіях. Діти, котрі народилися поза законом, часто реєструвалися як такі, що є язичниками. Мертвонароджені могли реєструватися у книзі народжень, у книзі смерті або й у тій й іншій. У протестантів реєстрація відбувалася часто через один-два роки після народження.

Адміністративно-поліцейний облік було запроваджено у другій половині XVII ст. 9 квітня 1778 р. Сенатським указом губернаторам і помісницьким правлінням було вказано на необхідність щорічно подавати відомості про кількість жителів «у містах по губерніях їхньому віданню підпорядкованих», а також встановити контроль за їх рухом<sup>15</sup>. Відомості, які збиралися, зазвичай

базувалися на церковній фіксації (народження, шлюбу, смерті) й ревізських реєстрах, а тому лише уточнювали результати ревізій і значною мірою дублювали їх.

А. Бушен виділив кілька різновидів адміністративно-поліцейного обліку: актові, станові, фіскальні, поліцейні (виключно для міст), консисторіальні списки, «городская обывательская книга». Вони склалися різними установами час від часу, а процедура порушувалася, незважаючи на те, що була чітко визначена законом. Типовою помилкою, за твердженням А. Бушена, було внесення окремих осіб по кілька разів, у той час, як деякі особи взагалі не потрапляли до поточних списків населення. Матеріали, які збиралися, не були однорідними, а доповнень і виправлень практично не відбувалося. Найбільш достовірними дослідник вважав поліцейні списки. Але їх недоліком було те, що вони не містили інформації про сільське населення, мали значну кількість помилок і прорахунків.

Основними факторами, які впливали на об'єктивність, А. Бушен вважав відсутність фаховості чиновників, єдиного центру керівництва дослідженнями, науково обґрунтованої методики обліку. Він стверджував, що всі наявні на середину XIX ст. форми обліку населення не забезпечують об'єктивності статистичних відомостей. Дослідник констатував — помилки «не есть случайность, происходящая от невнимания или нерадения составителей первоначальных сведений, но повторяется постоянно, кроется в самом устройстве источников и порядке записывания фактов»<sup>16</sup>.

Результати поточного обліку населення були складовою запроваджених з 1838 р. на регулярній основі щорічних звітів губернаторів, які, у свою чергу, становили частину системи обчислення населення імперії і мали уточнювати щорічно цифровий матеріал. Аналізуючи існуючу статистичну систему і спираючись на публікації Центрального статистичного комітету, В. Пландовський зазначав низьку якість відомостей про населення, внесених до звітів губернаторів. Дослідник фіксував, що перші спроби ЦСК отримати достовірну інформацію, спираючись на це джерело, які було здійснено у 1858, 1863, 1866 рр., зазнали невдачі, і ЦСК змушений був відмовитися на певний час від використання звітів губернаторів як джерела статистичних відомостей<sup>17</sup>.

Упродовж XIX ст. імперія вибудувала систему державних установ, які вели поточний облік населення, займалися розробкою програм і методик статистичних операцій. У 1932 р. у структурі Міністерства внутрішніх справ було утворено статистичний відділ. Його очолив відомий

<sup>13</sup> Пландовский В. Указ. соч. — С. 261.

<sup>14</sup> Бушен А.Б. Указ соч. — С. 79.

<sup>15</sup> Сенатський указ «О присылке Губнаторами и Наместническими Правлениями ежегодно в Сенат ведомостей о числе душ в городах по Губерниям в их ведомствах состоящих» / ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. XX. (1775–1778). — № 14733 от 19 апреля 1778 г. — СПб., 1830. — С. 665.

<sup>16</sup> Бушен А.Б. Указ. соч. — С. 86.

<sup>17</sup> Пландовский В. Указ соч. — С. 307.

російський статистик К.М. Арсеньев. Відповідно до «Правил для статистического отделения...» від 20 грудня 1834 р. на місцевому рівні утворилися губернські статистичні комітети<sup>18</sup>. Перші з них у Наддніпрянській Україні виникли у Миколаєві, Севастополі, Одеському градоначальстві. Ці установи вели облік виключно за потреби міністерства, яке робило запит. 4 березня 1858 р. було утворено Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ (далі ЦСК)<sup>19</sup>. Його завданням було збирання, критичний аналіз, обробка, узагальнення необхідної для держави статистичної інформації.

Критично до діяльності статистичних установ на місцевому рівні ставився статистик, старший редактор ЦСК В. Аленіцин. Досліджуючи іудейське населення Правобережної України, він зазначав, що робота губернських комісій щодо статистичного аналізу, який стосувався іудеїв, є незадовільною, оскільки не існує загальної програми для збирання статистичних відомостей. В. Аленіцин фіксував розрізненість і фрагментарність обліку. Дослідник вказував на потребу проведення додаткових досліджень, наприклад для аналізу сфер діяльності іудеїв тощо<sup>20</sup>. У процесі наукових розвідок ним було з'ясовано, що жодне з державних відомств, які займалися збиранням статистичного матеріалу, не змогло надати точної чисельності населення за повітами в цілому й іудейського зокрема. Так само, на думку В. Аленіцина, не існувало об'єктивних статистичних відомостей за окремими населеними пунктами, містами, містечками, селищами. Матеріали, які стосувалися Катеринославської, Чернігівської, Таврійської, Харківської губерній у графі «містечка й заштатні міста», часто містили помилки. На думку дослідника, жителі містечок були прирівняні до сільського населення, й цифри подані разом<sup>21</sup>. Такими самими необ'єктивними й далекими від істини він вважає відомості, які стосувалися іудейського землеволодіння, особливо в частині власності іудеїв на землю.

Разом з тим незадовільність роботи статистичних установ визнавали й у керівництві держави.

<sup>18</sup> Высочайше утвержденные Правила для статистического Отделения при Совете министерства Внутренних Дел и Статистических комитетов в Губерниях / ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. IX (1834). — Ч. 2. — № 7684 от 20 декабря 1834 г. — СПб., 1835. — С. 280–283.

<sup>19</sup> Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве Центрального Статистического Комитета при Министерстве Внутренних дел» / ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. XXXIII (1758). — Ч. 1. — № 32826 от 4 марта 1758 г. — СПб., 1860. — С. 279–280.

<sup>20</sup> Аленіцын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В. Аленіцын. — СПб., 1884. — С. 5.

<sup>21</sup> Там само.

Досліджуючи діяльність МВС Російської імперії і його підрозділів, доктор права і філософії М. Варадінов, погоджуючись з думкою чиновника, цитував одного з міністрів внутрішніх справ Л.О. Перовського, «Важнейшей причиною безуспешного действия Статистического отделения было досель само устройство этой немаловажной части: статистика составлялась чиновниками местных полиций, у которых не было ни времени, ни охоты, ни нужной образованности»<sup>22</sup>. Так само критично до роботи статистичних установ ставився міністр внутрішніх справ С.С. Ланской. У циркулярі від 12 грудня 1857 р. він зазначав, що «трирічний досвід продемонстрував, що збирання необхідних для уряду відомостей за означеними формами зовсім не досягає своєї мети. <...> Статистичний комітет Міністерства не мав жодної змоги зробити з них загальних висновків <...> навіть стосовно найважливіших статистичних питань <...> незрозумілість і плутанина таблиць, отриманих з більшої частини губерній, за багатьма навіть помилковість у простому підведенні підсумків і недбалість у повідомленні початкових даних місцевими міськими й земськими поліціями, і до того ж невчасність і неодноразовість надсилання різними губернськими комітетами складених ними робіт залучили Статистичний комітет Міністерства, <...> у довготривале листування з губернськими комітетами, з питань виправлення й доповнення надісланих ними таблиць»<sup>23</sup>.

Негативно оцінив статистичні дослідження у 1861 р. й О.Г. Тройницький. Він зазначав, що офіційні статистичні відомості, які збиралися до заснування Центрального статистичного комітету, були доволі неповними. Форми проведення обліку вирізнялися недосконалістю. Будь-які цифрові матеріали потребували критичної перевірки й розробки. Він зазначав, що статистичні відомості, значною мірою були «мертвым и бесполезным материалом»<sup>24</sup>.

Незважаючи на певне реформування системи обліку населення, яке відбулося упродовж першої половини XIX ст., залишалася актуальною проблема дублювання статистичних досліджень різними державними установами й відомствами. У передмові до «Общего обзора записей по ведомствам и главным управлениям Империи...», виданого у 1857 р. під редакцією статистика й бібліографа Є.К. Огороднікова, зазначалося: «статистические записи, ведущие

<sup>22</sup> Варадінов Н. История Министерства внутренних дел: [Ч. 1-3] / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадінова. — СПб., 1862. — С. 111.

<sup>23</sup> Елисеєва И.И. История российской государственной статистики: 1811–2011 \ И.И. Елисеєва. — М., 2013. — С. 29.

<sup>24</sup> Там само.

по разным ведомствам, в содержании и назначении их, подчинялись разнообразным запросам администрации, которые изменялись и осложнялись с изменением для администрации характера требований, особенно в последнее время многосложными реформами и преобразованиями, не имели и не могли иметь общей системы»<sup>25</sup>

Таким чином, за визначенням дослідників XIX ст., у Російській імперії не існувало єдиної цілісної статистичної системи. Статистичні джерела були незадовільними, істинність інформації — сумнівною. Облік регламентувався окремими, не пов'язаними між собою, указами й

постановами. Відсутнім був закон, який би визначав права місцевих адміністративних установ і органів самоврядування щодо накопичення й узагальнення статистичних відомостей. Не існувало чіткого розподілу повноважень між статистичними органами, які у різний час були створені державою. Тому одні й ті ж відомості збиралися установами з різних джерел і часто не лише не збігалися, але й суперечили одна одній. Центральним установам не вдалося розробити єдиних правил й методик обліку населення, тому була відсутня інформація про те, за якими критеріями губернські статистичні комітети, земства, державні установи проводять збір статистичних даних. Справа обліку ускладнювалась тим, що у Російській імперії до 1897 р. жодного разу не проводився перепис населення, який охоплював би всю територію держави й базувався на наукових принципах.

<sup>25</sup> Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям Империи, составленный в Центральном статистическом комитете под ред. Е. Огородникова. — СПб., 1857. — С. 10.

#### ДЖЕРЕЛА

1. Аленицын В. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В. Аленицын. — СПб., 1884. — 80 с.
2. Баженов Л.В. Поділля в науково-краєзнавчій спадщині В.К. Гульдмана (до 150-річчя від дня народження) / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. — Т. 13. — С. 518–525.
3. Бушен А.Б. Об устройстве источников статистики населения в России / А.Б. Бушен. — СПб. : типография В. Безобразова и комп., 1864 г. — 122 с.
4. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел : [Ч. 1–3] / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадинова. — СПб. : тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. — 8 т. — Ч. 3. — Кн. 3: [Период третий : С 19 ноября 1825 по 20 августа 1855 г.]. — 1862. — [14], 725, [8] с.
5. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об устройстве Центрального Статистического Комитета при Министерстве Внутренних дел» \ ПСЗРИ : Собрание Второе. (1825–1881). — Т. XXXIII (1758). — Ч. 1. — № 32826 от 4 марта 1758 г. — СПб. : Типография II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии. — 1860. — С. 279–280.
6. Высочайше утвержденные Правила для статистического Отделения при Совете министерства Внутренних Дел и Статистических комитетов в Губерниях \ ПСЗРИ : Собрание Второе (1825–1881). — Т. IX (1834). — Ч. 2. — № 7684 от 20 декабря 1834 г. — СПб. : Типография II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1835. — С. 280–283.
7. Елисеева И.И. История российской государственной статистики: 1811–2011 / И.И. Елисеева, А.Л. Дмитриев. — М. : ИИЦ «Статистика России», 2013. — 143 с.
8. Журавський Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д.П. Журавский. — К. : Тип. І. Вальнера, 1846. — 210 с.
9. Именной указ «О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу ревизских душ, об определении воинских и избрании Земских Комисаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и сет Земских Комисаров в собираемых ими деньгах и припасах» \ ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. V (1723–1727). — № 3245 от 26 ноября 1718 г. — СПб. : Типография II. — Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 597.
10. Кеппен П.И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П.И. Кеппен. — СПб. : Типография Императорской академии наук, 1857. — 297 с.
11. Кеппен П.И. О народных переписях в России / П.И. Кеппен // Записки Императорского Русского Географического общества по отделению статистики; под ред. П.В. Охочинского. — СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1889. — С 1–94.
12. Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям Империи, составленный в Центральном статистическом комитете / под ред. Е. Огородникова. — СПб., 1857.

13. Пландовский В. Народная перепись / В. Пландовский. — СПб. : Тип. Отдельного Корпуса Пограничной Стражи. — 1898. — 378 с.
14. Сенатский указ «О присылке Губнаторами и Наместническими Правлениями ежегодно в Сенат ведомостей о числе душ в городах по Губерниям, в их ведомствах состоящих» \ ПСЗРИ : Собрание Первое. С 1649 по 12 Декабря 1825 года. — Т. XX (1775–1778). — № 14733 от 19 апреля 1778 г. — СПб. : Типография II Оtd. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. — С. 665.

## REFERENCES

1. Alenitsyin V. Evreyskoe naselenie i emlevladienie v Yugo-Zapadnykh guberniyah Evropeyskoy Rossii, vkhodyaschih v chertu evreyskoy osedlosti / V. Alenitsyin. — Spb., 1884. — 80 s.
2. Bazhenov L.V. Podillya v naukovо-kraeznavchiy spadschini V.K. Guldmana (do 150-richchya vid dnya narodzhennya) / L.V. Bazhenov // Naukovi pratsi Kam'yanets-Podil'skogo derzhavnogo unIversitetu: Istorichni nauki. — Kam'yanets-Podil'skiy: Olyum, 2004. — T. 13. — С. 518–525.
3. Bushen A.B. Ob ustroystve istochnikov statistiki naseleniya v Rossii / A.B. Bushen. — SPb. : tipografiya V. Bezobrazova i komp. 1864 g. — 122 s.
4. Varadinov N. Istoriya Ministerstva vnutrennih del: [Ch. 1–3] / [Soch.] dokt. prav i filosofii N. Varadinova. — SPb. : tip. M-va vnutr. del, 1858–1863. — 8 t. — Ch. 3. — Kn. 3: [Period tretiy : S 19 noyabrya 1825 po 20 avgusta 1855 g.]. — 1862. — [14], 725, [8] s.
5. Vyisochayshe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta «Obustroystve Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta pri Ministerstve Vnutrennih del» \ PSZRI : Sobranie Vtoroe (1825–1881). — T. XXXIII (1758). — Ch. 1. — № 32826 ot 4 marta 1758 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii. — 1860. — S. 279–280.
6. Vyisochayshe utverzhdennyye Pravila dlya statisticheskogo Otdeleniya pri Sovete ministerstva Vnutrennih Del i Statisticheskikh komitetov v Guberniyah \ PSZRI : Sobranie Vtoroe (1825–1881). — T. IX (1834). — Ch. 2.— № 7684 ot 20 dekabrya 1834 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1835. — S. 280–283.
7. Eliseeva I.I. Istoriya rossiyskoy gosudarstvennoy statistiki: 1811–2011 / I.I. Eliseeva, A.L. Dmitriev. — M. : IITs «Statistika Rossii», 2013. — 143 s.
8. Zhuravskiy D.P. Ob istochnikah i upotreblenii statisticheskikh svedeniy / D.P. Zhuravskiy. — K. : Tip. I. Valnera, 1846. — 210 s.
9. Imennoy ukaz «O vvedenii revizii, o raspredelenii sodержaniya voyska po chislu revizskikh dush, ob opredelenii voynskikh i izbranii Zemskikh Komisarov dlya zavedovaniya vseh sborov s krestyan dlya sodержaniya voyska, i set Zemskikh Kommisarov v sobiraemykh imi dengah i pripasah» \ PSZRI : Sobranie Pervoe. S 1649 po 12 Dekabrya 1825 goda. — T. V (1723–1727). — № 3245 ot 26 noyabrya 1718 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1830. — S. 597.
10. Keppen P.I. Devyatayareviziya. Issledovanie o chislezhiteley v Rossii v 1851 g. / P.I. Keppen. — Spb. : Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1857. — 297 s.
11. Keppen P.I. O narodnykh perepisakh v Rossii / Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obschestva po otdeleniyu statistiki / Pod red. P.V. Ohochinskogo. — SPb. : Tipografiya Ministerstva vnutrennih del. — 1889. — 1–94 s.
12. Obschiy obzor zapisey po vedomstvam i glavnyim upravleniyam Imperii, sostavlennyiy v Tsentralnom statisticheskom komitete / pod red. E. Ogorodnikova. — SPb., 1857.
13. Plandovskiy V. Narodnaya perepis / V. Plandovskiy. — SPb. : Tip. Otdelnogo Korpusa Pogranichnoy Stazhi. — 1898. — 378 s.
14. Senatskiy ukaz «O prisyilke Gubnatorami i Namestnicheskimi Pravleniyami ezhegodno v Senat vedomostey o chisle dush v gorodah po Guberniyam v ih vedomstvakh sostoyaschih» \ PSZRI : Sobranie Pervoe. S 1649 po 12 Dekabrya 1825 goda. — T. XX (1775–1778). — № 14733 ot 19 aprelya 1778 g. — SPb. : Tipografiya II Otd. Sobstvennoy E.I.V. Kantselyarii, 1830. — S. 665.

**Олег Иванюк**

### **КРИТИКА СИСТЕМЫ УЧЕТА НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ XIX СТ.**

*В статье рассматривается система учета населения, которая функционировала в Российской империи на протяжении XIX в. Ее основными составляющими были ревизии, текущий учет населения, метрики, промышленная статистика, губернаторские отчеты. Автором осуществляется*



анализ взглядов на эту проблему исследователей XIX в.: А.Б. Бушена, П.И. Кеппена, В. Пландовського и др. Основное внимание уделяется недостаткам системы учета населения.

**Ключевые слова:** ревизия, система учета населения, статистический комитет, численность населения, статистика, метрика, текущий учет населения.

**Oleg Ivaniuk**

#### **CRITICISM OF POPULATION ACCOUNTING SYSTEM IN THE RUSSIAN EMPIRE BY RESEARCHERS OF 19<sup>th</sup> CENTURY**

*The article studies the population accounting system which functioned in the Russian Empire during the 19<sup>th</sup> century. Its main components were revisions, current estimated population, metrics, industry statistics, and gubernatorial reports. The author analyzes the views of researchers of 19<sup>th</sup> century: A. B. Bushen, P. I. Keppen, V. Plandovsky and others. The focus is on account of deficiency in the population accounting system. The most criticism was caused by census records. Revisions were fiscal in nature and submitted information on the total population, its caste structure, allowing to determine the number of urban and rural residents. A. Bushen identifies disadvantages of accounting system in the following areas: lack of funding and the high cost of statistical operations, complexity of applications and tools applied, duration, inadequacy of data verification. P. I. Koppen told about lack of uniformity in the methods of collecting information about the population in different regions of the Empire. The whole states were left outside the method of census accounting. Describing accounting metric, the researchers noted that it was the most flawed, inaccurate and inadequate system. Significant disadvantages of metrics were impossible to trace the movement of the population, and fact that the efficiency of calculations was for only the Orthodox population. By definition of researchers of 19<sup>th</sup> century there was no single coherent statistical system in Empire. Statistical sources were unsatisfactory, the truth of information — questionable. The main factors that affected the objectivity were lack of professionalism of officials, absence of the center management studies, scientifically based method of accounting.*

**Key words:** audit, population accounting system, Statistical Committee, population statistics, metrics population, current estimated population.

Дата надходження статті до редакції: 12 червня 2016 р.

## ЗМІСТ

### ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

<i>Ващенко В.</i> Історик та стратегії конструювання історичного простору: Київ на ментальних мапах Михайла Грушевського .....	3
<i>Щербак В.</i> Михайло Грушевський про передумови, причини та рушійні сили «Хмельниччини» ....	11
<i>Ковальов Є.</i> Історія Києва в науковій спадщині Михайла Грушевського .....	16
<i>Бонь О.</i> Михайло Грушевський та Олекса Новицький у формуванні українських інтелектуальних мереж .....	27
<i>Тарасенко О.</i> Михайло Грушевський в університеті св. Володимира .....	34
<i>Савчук І.</i> Редакційна політика Михайла Грушевського в журналі «Україна» (1924–1930) .....	40

### ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І.</i> Позатаборовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922–1923 рр.) .....	49
<i>Саган Г.</i> Контакти українських освітян з югославськими у 50–60-ті рр. XX ст. ....	60
<i>Головченко В.</i> Витоки агресивності зовнішньої політики Росії .....	68
<i>Valerii Pokliatska.</i> United States Image in Post-Soviet Ukraine: Soviet Heritage and Its Manifestations in Current Politics (on the example of Orange Revolution 2004) .....	76
<i>Бурицева М.</i> Інформативні можливості вивчення імміграційної політики Канади на сучасному етапі .....	81
<i>Мудрієвська І.</i> Зовнішньоекономічні відносини України з Королівством Саудівська Аравія ....	89
<i>Аманмурадов Н.</i> Транспортная политика как имиджеобразующий фактор внешнеполитической стратегии Туркменистана .....	96
<i>Дуднік О.</i> Регіональна політика в Азербайджанській республіці активізація напередодні президентських виборів 2013 року .....	103

### ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Курієнко В.</i> Містечко Іванків за часів Речі Посполитої (1589–1648 рр.) .....	111
<i>Зотова Т.</i> Вірменська громада в Кам'янці-Подільському XVI–XVII ст. ....	117
<i>Барвінок О.</i> Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX — на початку XX ст. ....	125
<i>Іванюк О.</i> Критика системи обліку населення у Російській імперії дослідниками XIX ст. ....	134
<i>Джагунова О.</i> Уманський педагогічний університет — початок історії .....	141
<i>Голубнича Ю.</i> Репатріація інтернованих вояків армії УНР з Польщі (1921–1922 рр.): причини та наслідки .....	147

### СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Лях О.</i> Меценатська діяльність родини Медічі у Флоренції .....	153
<i>Будзар М.</i> Павло Галаган (1853–1869) у джерелах особового походження .....	161
<i>Кривошея І., Якименко Л.</i> Збереження світової культурної спадщини ЮНЕСКО: відновлення Пальміри в умовах війни в Сирії (на матеріалі електронних видань) .....	173

### РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Щербак В.</i> Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. д-р іст. наук, проф. о. Юрій Мицик. — Т. 1–4. — К., 2012–2015. ....	182
<i>Ковальов Є.</i> Тараненко С.П. Планувальна структура давньоруського Подолу: формування та розвиток. — Варшава, 2016. — 164 с. + 8 с. вкл. ....	184

<b>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</b> .....	186
------------------------------------	-----

Наукове видання

# Київські історичні студії

№ 2, 2016

## Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності  
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*  
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*  
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*  
*Т.В. Нестерова, Н.І. Погорєлова*

Поліграфічна група: *А.А. Богадельна, Д.Я. Ярошенко, О.О. Ярошенко,*  
*Г.О. Бочарник, В.В. Василенко*

Підписано до друку 00.00.2016 р. Формат 60x84/8.  
Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00. Наклад 000 пр. Зам. № 6-000.

Київський університет імені Бориса Грінченка,  
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

**Попередження!** Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.